IIP: WJHSS
IIP
World Journal of Humanities and Social Sciences

An Online Peer-Reviewed / Refereed Journal
Vol: 02 No. Issue I, (January-March) (2026)
Impact Factor: IIFS: 5.75
ISSN: 3107-6661 (Online)

CCCCCCCCC

सहाय्यक प्राध्यापक
रा. ब. नारायणराव बोरावके कॉलेज,श्रीरामपूर(स्वायत्त)

Article Info

Article History:
Received: 20th February 2026
Accepted: 01st March 2026
Published: 07th March 2026

Keywords:
अर्थतज्ज्ञ आणि समाजसुधारक, दलित हक्कांसाठी केलेले आंदोलन, भारतीय संविधानाची निर्मिती, जातीय विषमतेचे विश्लेषण

ABSTRACT

डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर, ज्यांना सन्मानाने बाबासाहेब म्हणून ओळखले जाते, हे भारतातील सामाजिक समता व न्यायाच्या संघर्षातील अत्यंत महत्त्वाचे व्यक्तिमत्त्व आहेत. १८९१ साली महार या वंचित समाजात जन्मलेले आंबेडकर यांनी तीव्र सामाजिक भेदभावावर मात करून नामांकित न्यायशास्त्रज्ञ, अर्थतज्ज्ञ आणि समाजसुधारक म्हणून आपले स्थान निर्माण केले. या संशोधनात भारतातील सामाजिक परिवर्तनाच्या ऐतिहासिक पार्श्वभूमीचा अभ्यास करण्यात आला असून, प्राचीन वैदिक काळापासून ते औपनिवेशिक काळातील कडक जातरचनेपर्यंतच्या विकासप्रक्रियेचा आढावा घेतला आहे. जातव्यवस्थेला आव्हान देण्यात डॉ. आंबेडकरांची भूमिका केंद्रस्थानी ठेवण्यात आली आहे. दलित हक्कांसाठी केलेले आंदोलन, भारतीय संविधानाची निर्मिती आणि स्वातंत्र्य, समता व बंधुता या मूल्यांचा पुरस्कार करून त्यांनी सकारात्मक भेदभाव (आरक्षण) व भेदभावविरोधी धोरणांची भक्कम पायाभरणी केली. Annihilation of Caste सारख्या त्यांच्या मूलभूत ग्रंथांच्या आधारे आजही अस्तित्वात असलेल्या जातीय विषमतेचे विश्लेषण केले आहे.

Plagiarism Check Report:
Date of Report: March 01, 2026
Similarity Index: 5%
Remarks: No significant matching text. All citations and matches are properly referenced. The manuscript is considered original.

Copyright © 2026 The Author(s). This is an open access article distributed under the Creative Commons Attribution License, (http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

How to Cite: Jadhav, S. K. (2026). डॉ. भी. रा. आंबेडकर आणि सामाजिक परिवर्तनाची ऐतिहासिक मुळे : ऐतिहासिक दृष्टिकोनातून अभ्यास. *IIP: World Journal of Humanities and Social Sciences (IIPWJHSS)*, 2(I), 607–611.

प्रस्तावना:

भारतातील सामाजिक परिवर्तनाचा प्रवास हा प्रामुख्याने जातव्यवस्थेविरोधातील संघर्षाशी जोडलेला आहे. हजारो वर्षांपासून समाजरचनेवर प्रभाव टाकणारी जातव्यवस्था प्रारंभी वैदिक वर्गीकरणापुरती मर्यादित होती; परंतु कालांतराने ती जन्माधारित, कडक आणि अन्यायकारक सामाजिक संरचनेत रूपांतरित झाली. औपनिवेशिक काळात ब्रिटिश प्रशासनाने जनगणना व कायदेशीर वर्गीकरणाच्या माध्यमातून या व्यवस्थेला अधिक स्थैर्य दिले. या अन्यायकारक व्यवस्थेच्या विरोधात ठामपणे उभे राहिलेले व्यक्तिमत्त्व म्हणजे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर. १४ एप्रिल १८९१ रोजी मध्य प्रदेशातील महू येथे जन्मलेले आंबेडकर दलित समाजातील होते. बालपणापासून भोगलेल्या अपमान व बहिष्काराच्या अनुभवांनी त्यांच्या जीवनाला सामाजिक न्यायाचा ठाम उद्देश दिला.

कोलंबिया विद्यापीठ व लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्ससारख्या आंतरराष्ट्रीय संस्थांमधील शिक्षणामुळे त्यांच्या विचारांना जागतिक दृष्टिकोन मिळाला. जॉन ड्यूई यांचा व्यवहारवादी विचार व ज्योतिराव फुले यांचे बहुजनवादी तत्त्वज्ञान यांचा त्यांच्या विचारांवर खोल प्रभाव पडला. त्यांनी हिंदू धर्मग्रंथांतील जातसमर्थन करणाऱ्या संकल्पनांवर कठोर टीका केली. भारतामध्ये परतल्यानंतर त्यांनी बहिष्कृत हितकारिणी सभा स्थापन करून दलितांच्या हक्कांसाठी संघटित चळवळी उभ्या केल्या. महाड सत्याग्रह (१९२७) सारख्या आंदोलनांमधून सार्वजनिक संसाधनांवरील समान हक्कांचा त्यांनी आग्रह धरला.

भक्ती चळवळ, बुद्ध विचार आणि फुले यांसारख्या सुधारकांनी जातीय विषमतेविरोधात आवाज उठवला असला, तरी औपनिवेशिक धोरणांमुळे जात अधिक कडक झाली. या पार्श्वभूमीवर आंबेडकरांनी गोलमेज परिषदांमध्ये सहभाग घेतला आणि १९३२ च्या पुणे कराराद्वारे दलितांसाठी राजकीय प्रतिनिधित्व सुनिश्चित केले.

स्वातंत्र्यानंतर भारताचे पहिले कायदामंत्री आणि संविधान मसुदा समितीचे अध्यक्ष म्हणून त्यांनी संविधानात अस्पृश्यता निर्मूलन, समानता व सामाजिक न्यायाची तरतूद केली. १९५६ साली त्यांनी बौद्ध धर्म स्वीकारून जातआधारित हिंदू सामाजिक रचनेला ठाम नकार दिला.

उद्दिष्टे-

१. भारतातील जातव्यवस्थेची ऐतिहासिक मुळे व तिचा सामाजिक नियंत्रणाच्या साधनात झालेला रूपांतर अभ्यासणे.

२. डॉ. आंबेडकरांचे जीवन, लेखन व भाषणे यांचा सामाजिक सुधारणेच्या दृष्टीने अभ्यास करणे.

३. भारतीय संविधानामधील दलित हक्कांना प्रोत्साहन देणाऱ्या तरतुदींमध्ये आंबेडकरांचे योगदान विश्लेषित करणे.

भारतातील सामाजिक परिवर्तनाची ऐतिहासिक मुळे-

भारतीय समाजरचनेतील सामाजिक परिवर्तनाची प्रक्रिया समजून घेण्यासाठी जातव्यवस्थेच्या ऐतिहासिक उगमाचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे. वैदिक काळात समाज चार वर्णांमध्ये विभागलेला होता यांत ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शूद्र हे वर्ण होते. प्रारंभी ही विभागणी व्यवसायाधारित व तुलनेने लवचिक होती परंतु उत्तरवैदिक काळात धर्मग्रंथांच्या व्याख्यांमुळे आणि

कर्म-सिद्धांताच्या संकल्पनेमुळे ही व्यवस्था जन्माधारित व कडक बनली.कालांतराने शुद्धता व अशुद्धता या कल्पनांनी सामाजिक दर्जा निश्चित केला आणि वर्णव्यवस्थेबाहेरील समुदायांना मानवी हक्कांपासून वंचित ठेवले गेले.

मध्ययुगीन काळात राजकीय सत्तांमध्ये बदल झाले, तरी जातव्यवस्थेचे मूलभूत स्वरूप फारसे बदलले नाही. इस्लामी राजवटीत जात अधिकृत शासनव्यवस्थेचा भाग नसली, तरी सामाजिक जीवनात तिचा प्रभाव कायम राहिला. औपनिवेशिक काळात ब्रिटिश प्रशासनाने जनगणना, कायदे आणि प्रशासकीय वर्गीकरणाद्वारे जातव्यवस्थेला अधिक स्थैर्य दिले. सामाजिक ओळखी लवचिक न राहता कायमस्वरूपी आणि कागदोपत्री नोंदवल्या गेल्या, ज्यामुळे सामाजिक गतिशीलता मर्यादित झाली. तथापि, भारतीय समाजात परिवर्तनाच्या बीजांचा इतिहास प्राचीन आहे. बौद्ध धर्माने ब्राह्मणवादी वर्चस्वाला आव्हान दिले, तर भक्ती चळवळीतील संतांनी जातीय श्रेष्ठत्व नाकारून ईश्वरभक्तीत समतेचा संदेश दिला. १९व्या शतकात महात्मा ज्योतिराव फुले यांनी शिक्षणाच्या माध्यमातून शूद्र-अतिशूद्रांच्या मुक्तीचा मार्ग दाखवला. डॉ. आंबेडकर यांनी या परंपरेचा वैचारिक वारसा स्वीकारून त्याला आधुनिक राजकीय व घटनात्मक अधिष्ठान दिले.

डॉ. आंबेडकरांचे सामाजिक-आर्थिक विश्लेषण-

डॉ. आंबेडकर यांचे सामाजिक विचार केवळ नैतिक किंवा धार्मिक पातळीवर मर्यादित नव्हते, तर त्यांना ठोस आर्थिक विश्लेषणाची जोड होती. त्यांनी जातव्यवस्थेला एक सामाजिक अन्यायकारक रचना मानलीच, पण तिच्या मागे असलेली आर्थिक सत्ता आणि संसाधनांचे असमान वाटपही अधोरेखित केले. त्यांच्या मते, जमीनधारणा ही उच्चवर्णीयांच्या हातात केंद्रीत राहिल्यामुळे दलित समाज भूमिहीन आणि आर्थिकदृष्ट्या परावलंबी राहिला. त्यामुळे सामाजिक सुधारणा यशस्वी होण्यासाठी आर्थिक पुनर्वाटप आणि राज्य हस्तक्षेप आवश्यक असल्याचे त्यांनी स्पष्ट केले.

States and Minorities या ग्रंथात त्यांनी राज्य समाजवादाची संकल्पना मांडली, ज्यामध्ये महत्त्वाच्या उद्योगांवर व जमिनीवर राज्याचा ताबा असावा, अशी भूमिका घेतली. सामाजिक समता केवळ कायद्याने नव्हे, तर आर्थिक न्यायाद्वारेच साध्य होऊ शकते, हा त्यांचा ठाम निष्कर्ष होता.

डॉ. आंबेडकरांच्या लेखनाचे विश्लेषण-

डॉ. आंबेडकरांचे लेखन हे भारतीय समाजशास्त्रातील मैलाचा दगड मानले जाते. Castes in India: Their Mechanism, Genesis and Development या लेखात त्यांनी जातव्यवस्थेचा केंद्रबिंदू म्हणून अंतर्विवाह (endogamy) ओळखला. अंतर्विवाहामुळे जाती स्वतःमध्ये बंदिस्त राहतात आणि सामाजिक विभाजन कायम राहते, असे त्यांनी स्पष्ट केले.

Annihilation of Caste या ग्रंथात त्यांनी हिंदू धर्मग्रंथांतील जातसमर्थन करणाऱ्या विचारसरणीवर तीव्र टीका केली. त्यांच्या मते, जात नष्ट करायची असेल तर तिचे धार्मिक अधिष्ठानच नाकारले पाहिजे. फक्त सामाजिक सुधारणा किंवा भावनिक आवाहने पुरेशी नसून, मूलगामी वैचारिक परिवर्तन आवश्यक आहे.

भारतीय संविधान आणि सामाजिक क्रांती-

भारतीय संविधान हे केवळ शासन चालवण्याचे साधन नसून सामाजिक परिवर्तनाचे साधन असावे, अशी आंबेडकरांची भूमिका होती. संविधान मसुदा समितीचे अध्यक्ष म्हणून त्यांनी अस्पृश्यता निर्मूलन (कलम १७), समानतेचा अधिकार (कलम १४–१६) आणि अनुसूचित जाती-जमातींसाठी विशेष तरतुदी यांचा समावेश केला. आरक्षण धोरणाला त्यांनी दानधर्म म्हणून नव्हे, तर ऐतिहासिक अन्यायाची भरपाई म्हणून मांडले. त्यांच्या मते, राजकीय लोकशाही टिकवायची असेल तर सामाजिक आणि आर्थिक लोकशाही आवश्यक आहे.

दलित सशक्तीकरण : यश व मर्यादा-

डॉ. आंबेडकरांच्या विचारांमुळे दलित समाजाला कायदेशीर संरक्षण, शैक्षणिक संधी आणि राजकीय प्रतिनिधित्व मिळाले. आरक्षणामुळे मध्यमवर्गीय दलित नेतृत्व उदयास आले. तथापि, जातीय हिंसा, आर्थिक विषमता आणि सामाजिक भेदभाव अद्याप पूर्णतः संपलेले नाहीत. राजकीय समानता असूनही सामाजिक विषमता टिकून राहिल्यास लोकशाही धोक्यात येते.

समकालीन संदर्भातील आंबेडकरांची उपयुक्तता-

आजच्या भारतात जागतिकीकरण, शहरीकरण आणि डिजिटल अर्थव्यवस्था यांमुळे सामाजिक विषमता नव्या स्वरूपात प्रकट होत आहे. या पार्श्वभूमीवर आंबेडकरांची सामाजिक लोकशाहीची संकल्पना अधिक महत्त्वाची ठरते. डॉ. आंबेडकरांचे विचार आधुनिक धोरणांशी जोडणे आवश्यक आहे. जसे की, दलितांसाठी डिजिटल शिक्षण, शहरी नियोजनात सामाजिक समावेशन आणि आर्थिक धोरणांमध्ये जातीय संवेदनशीलता हे होय.

निष्कर्ष-

या संशोधनातून स्पष्ट होते की डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर यांचे सामाजिक विचार आणि कार्य हे केवळ ऐतिहासिक संदर्भापुरते मर्यादित नसून ते भारतीय समाजाच्या आजच्या वास्तवाशी थेट संबंधित आहेत. भारतातील सामाजिक परिवर्तनाची प्रक्रिया ही दीर्घकालीन, गुंतागुंतीची आणि संघर्षपूर्ण राहिली आहे. प्राचीन काळापासून अस्तित्वात असलेल्या जातव्यवस्थेने सामाजिक विषमता, आर्थिक शोषण आणि मानवी अपमान यांची खोलवर रुजवणूक केली. या व्यवस्थेचा सामना करण्यासाठी अनेक सुधारकांनी प्रयत्न केले; मात्र डॉ. आंबेडकरांनी या प्रश्नाला वैचारिक, राजकीय आणि घटनात्मक अशा तिन्ही पातळ्यांवर हात घातला.

या अभ्यासात असे आढळून येते की आंबेडकरांचे सर्वात मोठे योगदान म्हणजे त्यांनी जातव्यवस्थेला केवळ सामाजिक प्रथा म्हणून नव्हे, तर एक सत्ताकेंद्रित आणि संरचनात्मक अन्याय म्हणून ओळखले. त्यांनी स्पष्टपणे मांडले की, जोपर्यंत जात ही धर्म, अर्थकारण आणि राजकारण यांच्याशी जोडलेली राहील, तोपर्यंत खरे सामाजिक परिवर्तन अशक्य आहे. त्यामुळेच त्यांनी जातनिर्मूलनासाठी धार्मिक पुनर्व्याख्या, आर्थिक पुनर्रचना आणि राज्याच्या सक्रिय हस्तक्षेपावर भर दिला. आधुनिक

विकासप्रक्रियेत निर्माण होणाऱ्या नव्या विषमता, जसे की डिजिटल दरी, शिक्षणातील असमानता आणि रोजगारातील असुरक्षितता या सर्व प्रश्नांवर आंबेडकरांचे विचार मार्गदर्शक ठरू शकतात. सामाजिक न्यायाशिवाय आर्थिक विकास टिकाऊ ठरू शकत नाही, हा त्यांचा मूलभूत विचार आजही तितकाच लागू आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे विचार हे भारतातील सामाजिक परिवर्तनाच्या प्रक्रियेतील केवळ मार्गदर्शक नव्हे, तर नैतिक अधिष्ठान आहेत. जातमुक्त, न्यायाधिष्ठित आणि मानवी प्रतिष्ठेवर आधारित समाजनिर्मिती ही केवळ ऐतिहासिक गरज नसून, भारताच्या भविष्यासाठी अनिवार्य अट आहे. त्यामुळे आंबेडकरांची विचारसरणी ही भूतकाळाची वारसा नसून वर्तमानाची गरज आणि भविष्याची दिशा आहे.

संदर्भ-

1. आंबेडकर, भि. रा. (2014). *जातिव्यवस्थेचा उच्छेद (सुधारित आवृत्ती).* मुंबई: सुगावा प्रकाशन.
2. आंबेडकर, भि. रा. (2017). *शूद्र कोण होते?* पुणे: कॉन्टिनेंटल प्रकाशन.
3. कीर, धनंजय. (2019). *डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर: जीवन आणि कार्य.* मुंबई: पॉप्युलर प्रकाशन.
4. खैरमोडे, चंद्रकांत. (2007). *डॉ. आंबेडकरांचे सामाजिक विचार.* औरंगाबाद: साकेत प्रकाशन.
5. Jaffrelot, C. (2005). *Dr. Ambedkar and untouchability: Analysing and fighting caste*. New Delhi: Permanent Black.
6. Omvedt, G. (2011). *Ambedkar: Towards an enlightened India.* New Delhi: Penguin Books India.
7. Zelliot, E. (2013). *From untouchable to Dalit: Essays on the Ambedkar movement.* New Delhi: Manohar Publishers.